

XII. TEFSİR AKADEMİSYENLERİ
KOORDİNASYON TOPLANTISI

KUR'AN ve SAHÂBE SEMPOZYUMU

(22-23 MAYIS 2015 / SİVAS)

Editör

Prof. Dr. Hasan KESKİN

Yrd. Doç. Dr. Abdullah DEMİR

Sivas 2016

XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı

Kur'an ve Sahâbe Sempozyumu

(22-23 Mayıs 2015 / Sivas)

"HANIM SAHÂBİLERİN KUR'ANI ANLAMA METODU"

Serpil BAŞAR*

Kur'an'ı anlamak açısından, özellikle vahiy sürecine bilinçli olarak katkıda bulunan, ayetleri hem kendisi anlamaya çalışan hem de başkalarının da anlaşılmasını sağlayan hanımları görmek, bugün bize önemli veriler sağlamaktadır. O dönemde bilgi elde eden ve öğrendikleriyle yaşamaya çalışan kadınların varlığı, bugüne önemli mesajlar vermektedir. Bu çalışmada onların gözünden Kur'an'ın nazil olduğu olgusal ortamı yeniden gözden geçirmek ve aslında bu anlamda Kur'an ve tefsir tarihine fayda sağlayacak yeni veriler elde etmek amaçlanmıştır.

1. Kur'an Tarihi Açısından

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, dini esasları insanlara tebliği esnasında, eşleri de bu tebliğde onun yanında yer almışlardır. Mescid-i Nebevi'ye bitişik olan odaları, birer medrese işlevi görmüştür. Müslüman kadınlar, abdest, hayız, gusül gibi Hz. Peygamber (s.a.v.)'e doğrudan sormaktan çekindikleri soruları, hanımlarına sormuş ve bu konularla ilgili bilgileri öğrenmişlerdir.¹ Bu açıdan bakıldığında Hz. Hatice,² vahiy tecrübesi es-

* Dr., İzmir İl Müftülüğü Uzman Vaiz (serpil-basar@hotmail.com).

¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul, 1402/1982, VI, 306.

Başar, Serpil. "Hanım Sahâbilerin Kur'anı Anlama Metodu", *Kur'an ve Sahâbe*, ed. Hasan Keskin-Abdullah Demir. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 355-380.

nasında eşinin yardımcısı, moral vericisi, danışmanı ve onun hayatının maddi-manevi destekleyicisidir. Hz. Aişe,³ Hafsa⁴ ve Ümmü Seleme⁵ gibi vahiy sürecinde isimleri sık anılan hanımlar ise, hicri ilk asırda ilim faaliyetleri yoğun olan hanımlar olarak ele alabileceğimiz önemli isimlerdir. Hz. Aişe, tek başına ele alındığında ise, sadece Kur'an Tarihi'nde değil, İslam Tarihi'nde entellektüel ve siyasi anlamda etkin bir kişidir. Sahabi hanımların da Kur'an okudukları, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in dilinden duydukları kadarı ile sure ezberledikleri, ayetleri kendi görüşlerine delil olarak kullandıkları, mesajını anlamadıkları ayetleri ve uygulamalarını sorguladıkları, yanlış uygulamaları tenkit ettikleri, bir araya geldiklerinde müzakereler yaptıkları ve içinden çıkamadıkları durumları ya Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ya da hanımlarına ilettikleri, kaynaklara yansıyan rivayetler incelendiğinde görülmektedir.

Kur'an tarihi ile ilgili olarak vahiy alma yollarından bahseden hanım Hz. Aişe'dir.⁶ Hz. Hatice ise ilk vahiy tecrübesinde Rasulullah'ın teselli edicisidir⁷ ve ilk inanandır.⁸ Hz. Aişe'ye göre bu süreçte ilk inen ayetler Alak Suresi'nin ilk beş ayetidir.⁹ En son ise, Nasr, 110/1-3. ayetleri

² Hz. Hatice, Hz. Peygamber'in ilk hanımıdır. Mekke'nin zenginlerindedir. Hz. Peygamber'e Mekke döneminde maddi ve manevi olarak destek olmuştur. M. 620 yılında vefat etmiştir. İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Leiden, 1925, I, 129; İbn Hacer, *el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, Mısır, 1939, IV, 275.

³ Annesi Ümmü Ruman, babası Hz. Ebu Bekir'dir. Hz. Peygamber'in hanımlarındandır. Zeki ve bilgili bir hanımdır. H. 58 yılında vefat etmiştir. İbn Abdilber, *el-İstıab fi Marifeti'l-Ashab*, Mısır, 1939, IV, 351; İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 349.

⁴ Annesi Zeyneb bt. Maz'un, babası Hz. Ömer'dir. Eşi Huneys ile birlikte Habeşistan'a hicret etmiştir. Huneys, Uhud'da aldığı yara ile şehit olduktan sonra Hz. Hafsa, Hz. Peygamber ile evlenmiştir. H. 45 yılında vefat etmiştir. İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 294; Mehmet Zihni Efendi, *Meşahiru'n-Nisa*, İstanbul, h. 1294, I, 170.

⁵ Babası Sehl b. el-Muğire, annesi Atike bt. Amir'dir. Adı, Remle ya da Hind bt. Ümeyye olarak da bilinir. Eşi Ebu Seleme ile birlikte Habeşistan'a hicret etmiştir. Ebu Seleme Uhud Savaşı'nda şehit olduktan sonra, Ümmü Seleme Hz. Peygamber ile evlenmiştir. H. 59 yılında vefat etmiştir. İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 405.

⁶ Buhari, *a.g.e.*, *Bed'ül-Vahy*, 1.

⁷ Buhari, *el-Camiu's-Sahih*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, *Kitabu't-Tefsir*, Alak Suresi, 477; Müslim, *el-Camiu's-Sahih*, Beyrut, 1972, *el-İman*, 73; Taberi, *Camiu'l-Beyan an Te'vili Ay'il-Kur'an*, Kahire, 1954, XII, 645; Sa'lebi, *el-Kesf ve'l-Beyan*, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 2002, X, 243.

⁸ Razi, *et-Tefsiru'l-Kebir*, İstanbul, 1308, XXIII, 206.

⁹ Taberi, *a.g.e.*, XXX, 274; Sa'lebi, *a.g.e.*, X, 244.

kadınlara da okuması, öğrenme süreçlerini olumlu yönde etkilemiştir. Mücahit bu konuda şöyle der: “Hz. Peygamber (s.a.v.)’e bir vahiy nazil olduğunda onu önce erkeklerin sonra da kadınların huzurunda bu vahyi ezberden okurdu.”²⁰ Yani cemaate katılan kadınlar, o gün inen ayetleri Hz. Peygamber (s.a.v.)’in dilinden duyabiliyor, takip edebiliyorlardı.

Ayetlerin ezberlenmesi ile ilgili olarak ise, Suyuti’nin sahabeler kurralların isimlerini belirtirken Hz. Aişe, Hafsa ve Ümmü Seleme’nin adını da sayması önemlidir.²¹ Zerkeşi, “Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında Kur’an’ı ezberleyen sahabeler” başlığı altında pek çok sahabelerin Kur’an’ın belli bölümlerini ezberlediğini zikretmiş, bunlar arasında kadınlardan Hz. Aişe, Hafsa, Ümmü Seleme ve Ensar’dan Abdullah b. Harris’in kızı Ümmü Varaka’nın²² da adını belirtmiştir.²³ Bu bilgiye göre Hz. Aişe, Hafsa ve Ümmü Seleme Kur’an hafızıdır. Kur’an’ı bizzat Hz. Peygamber (s.a.v.)’den dinleyerek ezberlemişlerdir.²⁴ Kur’an’ı ezberleyen hanımlar arasında Ümmü Varaka’nın da olması dikkat çeker. Hz. Peygamber (s.a.v.) aynı zamanda onun bu bilgisine güvenerek, ev halkına imamlık yapmasını da istemiştir.²⁵ Özellikle Hz. Aişe, hafızlığın önemini de farkındadır. Sa’d b. Hişam, Hz. Aişe’den Resulullah’ın şöyle dediğini nakleder: “Kur’an’ı ezberleyerek okuyan hafız kişi, Kur’an’ı muhafaza eden melekler ile beraberdir. Kur’an’ı hafız olmayarak kendisine zor geldiği halde, çalışarak okuyan kimsenin durumuna gelince, ona iki ecir vardır: Kur’an’ı okuma ecri, zorluk ecri.”²⁶ Bu bilgilere ek olarak el-A’zami, Hz. Aişe, Hafsa ve Ümmü Seleme’nin Medine’de Kur’an öğreten sahabeler arasında da isimlerini zikreder.²⁷

²⁰ İbn Sa’d, *a.g.e.*, VIII, 296.

²¹ Suyuti, *a.g.e.*, I, 65.

²² Hz. Peygamber’in evinde ziyaretine gittiği sahabe hanımlardan biridir. Hz. Peygamber onun isteği üzerine evine bir müezzin görevlendirmiştir. Ümmü Varaka, kendi cariyesi tarafından şehit edilmiştir. İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, II, 408.

²³ Zerkeşi, *a.g.e.*, I, 241. Ayrıca Ümmü Varaka’nın kendisine bir mushaf edindiği de düşünülebilir. Rıza Savaş, *Hz. Muhammed Devrinde Kadın*, Ravza Yayınları, İstanbul, 1991, s. 115.

²⁴ Zerkeşi, *a.g.e.*, I, 242.

²⁵ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, VI, 405; İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 481; Ömer Rıza Kehhale, *a.g.e.*, V, 285.

²⁶ Buhari, *a.g.e.*, Kitabu’t-Tefsir, Abese Suresi, 458.

²⁷ el-A’zami, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur’an Tarihi*, (trc. Ömer Türker, Fatih Serenli), İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 101-102.

Kadınların gayretleri daha çok; ayetleri okuma, ezberleme, manasını anlama, anlatma ve uygulama şeklindedir. Nazil olan ayetleri takip etmekle birlikte, bir kısmı ezberleme yoluna da gitmiştir. Kur'an metninin yazım işinde ise, vahiy katibi olarak yer almadıkları görülmektedir. Bu, yazı bilen kadın sayısının az olmasından kaynaklanmıştır ve o dönemin şartları ile ilgili bir konudur. Ancak sözlü olarak Kur'an'ın öğretilmesi için çaba sarf etmeleri, önce öğrenme açısından gayretli olduklarını, daha sonra da öğretme hizmetinden geri kalmadıklarını göstermektedir.

Kur'an'ın ilk yazılı nüshaları konusunda ise karşımıza çıkan isim Hz. Hafsa'dır. Bu Mushaf önce Hz. Ömer'e, daha sonra da kızı Hz. Hafsa'ya emanet olarak geçmiştir.²⁸ Bu nüsha, Hz. Osman dönemindeki istinsah faaliyetine kaynaklık etmiştir. Bu nedenle Hz. Hafsa'nın Kur'an tarihinde önemli bir yeri vardır. Çoğaltma işleminde Hz. Ebu Bekir döneminde toplatılan nüshaya dayanılmış olması, Hz. Hafsa'nın bu nüshayı koruyabilmiş olmasına bağlıdır. Bu nedenle Hz. Hafsa, ilk nüshayı koruyan bir kadın olarak karşımıza çıkar.

Ayrıca Hz. Aişe,²⁹ Hz. Hafsa,³⁰ ve Ümmü Seleme'nin³¹ özel bir Mushaf'ı da olmuştur. Bunları kâtiplere yazdırarak edinmişler, gerekli açıklamaları Mushaf kenarlarına da yazdırmışlardır. Bize göre de okuma bilen bu hanımların kendilerine ait bir nüsha edinmemiş olmaları mümkün değildir. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.)'den duyduklarını da Mushaf'larına kaydettirerek, Hz. Peygamber'in yapmış olduğu tefsirin de yazı ile kaydedilmesini sağlamışlardır. Ancak, özellikle Hz. Hafsa'nın hem yazı yazabilen hem de okuyabilen bir kadın olarak yine de Mushaf'ını bir katibe yazdırması dikkat çekicidir. Bu durum bize muhtemel olan şu sebepleri düşündürmüştür:

1- Nazil olan ayetleri sürekli olarak takip etmek ve yazmak için, mescitte bulunma ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'i takip etme gerekliliği bir zorluk yaratmış olabilir.

²⁸ Buhari, *a.g.e.*, Fedailu'l-Kur'an, 3; Suyuti, *a.g.e.*, I, 57; Zencani, *a.g.e.*, s. 62-63.

²⁹ Tirmizi, *a.g.e.*, Kitabu't-Tefsir, Bakara Suresi, 29; İbn Ebi Davud, *a.g.e.*, s. 94.

³⁰ İbn Ebi Davud, *a.g.e.*, s. 96.

³¹ İbn Ebi Davud, *a.g.e.*, s. 98.

2- Hz. Peygamber (s.a.v.), mushaf yazımı için belli kişileri görevlendirmiştir. Bunların dışında başka birinin Mushaf yazma yetkisi yoktur.

Bu bölümde bahsedilen hanımların Kur'an'ı ezberlemiş olmalarına rağmen, özel Mushaf edinmiş olmaları, yanlarında Kur'an metninden yazılı parçalar bulundurmaları, Kur'an'ın yazılı haline de sahip olmayı istediklerini düşündürmektedir. Bu şekilde metin ile sürekli olarak meşgul olmak, onlar için kolaylaşmıştır.

2. Kur'an ile Olan İlişkileri

Hanımların Kur'an ile olan ilişkileri canlıdır, hayatın içinde şekillenmiştir ve yaşama odaklıdır. Bunun en güzel örneği, ayetlerin nüzul sebepleriyle ilgili olaylarda görülür. Bu konuda kaynaklarda geçen örneklerden biri, Ümmü Seleme'den gelen şu rivayetlerdir:

Ümmü Seleme şöyle der: "Ya Resulallah, hicret konusunda Allah'ın kadınlardan bahsettiğini duymadım." Bunun üzerine Yüce Allah (c.c.) şöyle buyurdu: "Rableri dualarını kabul etti: 'Ben sizden erkek olsun, kadın olsun, iş yapmanın işini boşa çıkarmam. Hicret edenlerin, memleketlerinden çıkarılanların, yolunda işkenceye uğratılanların, savaşan ve öldürülenlerin günahlarını elbette örteceğim...' (Al-i İmran, 3/195)"³² Yine başka bir rivayette Ümmü Seleme şöyle der: "Ya Resulallah, erkekleri zikrediyorsun ama kadınlardan bahsetmiyorsun!" Bunun üzerine Yüce Allah (c.c.); 'Allah'ın sizi birbirinizden üstün kıldığı şeyleri özlemeyin..' (Nisa, 4/32)³³ ayeti ile 'Doğrusu erkek ve kadın müslümanlar, erkek ve kadın müminler, boyun eğen erkekler ve kadınlar...' (Ahzab, 33/35)³⁴ ayetlerini indirdi."³⁵ Başka bir rivayette göre Mücahid, Ümmü Seleme'nin Hz. Peygamber (s.a.v.)'e şöyle sorduğunu nakleder: "Erkekler savaşa katılıyor, biz katılmıyoruz, mirastan

³² Tirmizi, a.g.e., Kitabu't-Tefsir, Nisa Suresi, 8; İbn Ebi Hatim, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, (thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib), Beyrut, 1999, 2. Baskı, III, 844; Vahidi, a.g.e., 80; Razi, a.g.e., VI, 291; Suyuti, *Lübabü'n-Nikül*, Beyrut, 1980, s. 31; Ömer Rıza Kehhale, a.g.e., V, 224.

(Al-i İmran, 3/195) ... لا تُصِغْ عَمَلٌ غَابِلٌ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى...

³³ (Nisa, 4/32) ... وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ لِّلرِّجَالِ...

³⁴ (Ahzab, 33/35) ... إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَائِمِينَ وَالْقَائِمَاتِ وَالصَّادِقِينَ...

³⁵ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 199; Tirmizi, a.g.e., Kitabu't-Tefsir, Nisa Suresi, 8; İbn Ebi Hatim, a.g.e., III, 935; Sa'lebi, a.g.e., III, 299; Ömer Rıza Kehhale, a.g.e., V, 224.

da yarı pay alıyoruz..." Bunun üzerine Nisa, 4/32. ayet nazil oldu.³⁶ Aynı ayetler ile ilgili olarak gelen diğer rivayetler şöyledir:

Ahzab, 33/35. ayet ile ilgili olarak da benzer rivayetler gelmiştir. Ümmü Seleme ve Enise bt. Ka'b el-Ensari³⁷ ikisi birlikte Hz. Peygamber (s.a.v.)'e gelerek; "Yüce Allah (c.c.) niçin Kur'an'da erkeklerden bahsediyor da kadınlardan bahsetmiyor?" diye sordular. Bunun üzerine bu ayet nazil oldu."³⁸

Başka bir rivayete göre; Cafer b. Ebi Talib'in eşi Esmâ bt. Umeys,³⁹ Hz. Peygamber (s.a.v.)'e kadınların hicreti konusunda soru soran kadınlardan biridir. Hz. Ömer kendisine; "Medine'ye hicret edenler sizden daha ilerideler" dediğinde Esmâ, bunu Hz. Peygamber'e soracağını söyleyerek onun yanına gelir ve şöyle der: "Erkekler bize karşı övünüyor ve bizim ilk hicret edenlerden olmadığımızı zannediyorlar!"⁴⁰ Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle dedi: "Siz önce Habeşistan'a hicret ettiniz, sonra da Mekke'den hicret ettiniz."⁴¹

Başka bir isme İkrime'den gelen şu rivayette rastlıyoruz: "Ümmü Umare el-Ensariyye,⁴² Resulullah'a gelerek; 'Ben her şeyi erkekler için görüyorum, kadınlar için bir şey görmüyorum' dedi. Bunun üzerine Ahzab, 33/35. ayet nazil oldu."⁴³ Taberi, bu soruyu soran kişinin Ümmü Umare değil, Ümmü Seleme olduğunu söyler.⁴⁴

Ümmü Seleme ve diğer hanımlar, birbirine benzer içerikte ifade ettikleri "kadınlardan bahsedilmeme" durumunu Hz. Peygamber (s.a.v.)'e

³⁶ Tirmizi, *a.g.e.*, K. Tefsir, Nisa Suresi, 30; Taberi, *a.g.e.*, V, 56; Vahidi, *a.g.e.*, s. 85; Razi, *a.g.e.*, VIII, 8.

³⁷ Enise bt. Ka'b, Akabe beyatine katılmıştır. Uhud Savaşı'na katılan ve yara alan bir hanımdır. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VIII, 413; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII, 152.

³⁸ Sa'lebi, *a.g.e.*, VIII, 45.

³⁹ Hz. Peygamber'in hanımlarından Meymune'nin kız kardeşidir. Eşi Cafer b. Ebi Talib ile Habeşistan'a göç etmiştir. O ölünce Hz. Ebu Bekir ile evlenir. Onun vefatından sonra da Hz. Ali ile evlenmiştir. Hz. Peygamber'den 60 hadis nakletmiştir. H. 40 yılında vefat etmiştir. İbn Abdilber, *a.g.e.*, IV, 234.

⁴⁰ Başka bir rivayete göre; "Bizim hicretimizi saymıyorlar" dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.); "Sizin iki, diğerlerinin bir hicreti var" diye cevap verdi. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VIII, 280-285; İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 226.

⁴¹ Ömer Rıza Kehhale, *a.g.e.*, I, 58; Mehmet Zihni Efendi, *a.g.e.*, I, 34.

⁴² Neccaroğullarındandır. Zeyd b. Asım'ın hanımıdır.

⁴³ Tirmizi, *a.g.e.*, Kitabü't-Tefsir, Ahzab Suresi, 14; İbn Abdilber, *a.g.e.*, IV, 456; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 407; Kurtubi, *a.g.e.*, XIV, 185.

⁴⁴ Taberi, *a.g.e.*, XXII, 13.

ilettiklerinde, Al-i İmran, 3/195, Nisa, 4/32 ve Ahzab, 33/35. ayetler nazil olmuştur. Müfessirlerin, Ümmü Seleme'nin bu kuvvetli soru sorma biçimini birden fazla ayet için nüzul sebebi rivayeti olarak naklettiklerini söylemek mümkündür. Ayrıca burada, Ümmü Seleme'nin kadınlar ile ilgili konuların ayetlerde geçmediğini fark ederek, konunun ayet bazında açıklanmasını istemesi söz konusudur. Bu onun, kendi kişisel kanaati olabileceği gibi, yanına soru sormak için gelen diğer hanımların yoğun bir biçimde dile getirdikleri bir düşünce de olabilir veya rivayetlerde görüldüğü gibi birkaç kadın ile birlikte kendisi konuyu Hz. Peygamber (s.a.v.)'e iletmış olabilir. Bu ihtimal kabul edilirse, Ümmü Seleme, hanımların kendi aralarındaki bir meraklarını Resullah'a iletmış demektir. Ancak, vahyi yakından takip edip, ezberleyen, kendine ait özel bir Mushaf'ı olan Ümmü Seleme'nin bizzat kendisinin böyle bir eksikliği fark etmiş olması da kuvvetle muhtemeldir. Ümmü Seleme, bu şekilde vahyin içinde kadının yerini anlamaya yönelik bir çaba içindedir. O ana kadar inen ayetlerde, kadınlardan açıkça bahseden bir ifade duymamış, bu konuyu merak etmiş ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'e de ifade etmekten gerekli görmüştür. Ümmü Seleme, bu anlamda vahiy sürecinde muhatap alınan kadınlardan biridir.

Bir başka örnek; cariyelerin evliliği hakkında nazil olan Nur, 24/33.⁴⁵ ayet ile ilgili olarak şöyle anlatılır: "Münafık Abdullah b. Ubey'in Muaze, Müseyke, Ümeyme, Amre, Erva ve Kuteyle adlarında altı tane cariyesi vardı. Bunları zina etmeye zorluyor, onlara vergi koyuyordu. Bu kadınlardan ikisi Hz. Peygamber (s.a.v.)'e gelip, şikâyette bulundular. Bunun üzerine bu ayet nazil oldu."⁴⁶ Durumlarından rahatsız olan bu hanımlar, yine Hz. Peygamber (s.a.v.)'e sorunlarını ileterek çözüm bulma yoluna gitmişler, uğradıkları insanlık dışı uygulamaya razı olmayarak, haklarını aramışlardır. Bu olayda kadınların yaşadıkları sorunun çözümü, inandıkları dinin içinde aramaları ve kendileri hakkındaki yerleşik düzenin değişeceğine inanmaları önemlidir.

Bu konuda çarpıcı örneklerden biri; Kur'an'da zihar hükmü olarak bilinen, "*Kocası hakkında seninle tartışan ve Allah'a şikayette bulunan kadının*

⁴⁵ (Nur, 24/33)... وَأَيُّسْتَفِيبُ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَسْخِيلِهِ وَالَّذِينَ يَبْتِغُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ

⁴⁶ İbn Abdilber, a.g.e., IV, 401; Razi, a.g.e., XVII, 42; İbn Hacer, a.g.e., IV, 394; Ömer Rıza Kehhale, a.g.e., V, 60.

sözünü Allah duydu..” mealindeki Mücadele, 58/1.⁴⁷ ayetin nüzul sebebi olarak Havle bt. Sa'lebe'yi görmekteyiz. Bu kadının adının Havle bt. Samit ya da Havle bt. Sa'lebe olduğu ifade edilir.⁴⁸ Rivayete göre, “Kocası Evs tarafından kendisine zihar yapılnca, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e geldi ve; ‘Ben genç iken Evs benim ile evlendi, yaşım ilerleyince beni annesi saydı, küçük çocuklarım var, eğer onları onun ailesine bırakırsam zayi olurlar, bakamazlar. Onları yanıma alırsam aç kalırlar.’ dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.): ‘Senin durumun ile ilgili söyleyebileceğim bir şey yok’ dedi. Havle bunun üzerine; ‘Ya Resulallah, o talaktan bahsetmedi, o çocuklarımın babasıdır.’ dedi. Yine Hz. Peygamber (s.a.v.): ‘Sen kocana haram oldun’ cevabını verdi. Bunun üzerine Havle, ‘İhtiyacımı ve içimden geçenleri Allah’a arz ediyorum’ dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Sen kocana haram oldun’ dedikçe Havle hayıflanıyor ve Allah’a arzda bulunuyordu. İşte o bu durumda iken Hz. Peygamber (s.a.v.)'e vahiy geldi ve bu ayet nazil oldu. Hz. Peygamber (s.a.v.) Havle'nin kocasını çağırtdı ve ona; ‘Köle azad etmeye gücün yeter mi’ diye sordu. Evs, ‘Hayır’ cevabını verince ona, ‘Oruç tutmaya gücün yeter mi’ diye sordu, ‘Hayır’ cevabını alınca ‘Altmış fakiri doyurmaya gücün yeter mi’ diye sordu. Evs, ‘Hayır ama sen yardım edersen o zaman olur’ dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.), ona on beş ölçek yardımda bulundu. Evs de kendi elinde bulunandan bu kadarını ortaya koydu, hepsini altmış fakire sadaka olarak dağıttı.”⁴⁹ Havle, ailesinin dağılmasından duyduğu üzüntüyü Hz. Peygamber (s.a.v.) ile paylaşınca, önce Hz. Peygamber (s.a.v.), nikâhlarının düştüğünü ifade etmiştir. Ancak kadın bu cevap ile yetinmemiş, ısrarla Allah'tan yardım istemeye devam etmiş ve ailesini kurtarmak için mücadele etmiştir. Arap toplumunda zihar âdeti olarak bilinen mevcut âdetin değişmesini isteyen Havle, o anda geçerli olan gelenek hakkında yeni bir hüküm istemiştir. Ayet ile gelen çözüm, onun isteği doğrultusunda bu aileyi dağılmaktan kurtarmıştır. Bu nedenle Havle, bu zihinsel dönüşümde aktif bir rol oynamıştır.

Rivayetlerden anlaşılacağı üzere, nüzul sebebi olarak anlatılan kadınların yaşam durumlarına bakıldığında, başlarına gelen bir olay ya da mevcut hallerinden şikâyetçi olmaları nedeni ile nüzul sebebi olarak ele

⁴⁷ (Mücadele, 58/1) قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَتَشْتَكِي إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ سَمِعَ نَحْوَهُنَّ إِذْ أُنزِلَ اللَّهُ بِصَبْرِ

⁴⁸ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 377-378; Taberi, a.g.e., XII, 7.

⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., VI, 410; Ebu Davud, a.g.e., Kitabu't-Talak, 17; Taberi, a.g.e., XXVIII, 3; Vahidi, a.g.e., s. 231; Razi, a.g.e., XXI, 350; İbnü'l-Esir, a.g.e., V, 443; İbn Hacer, a.g.e., IV, 282; Suyuti, Lübabü'n-Nükul, s. 108; Ömer Rıza, a.g.e., I, 372.

almaktadırlar. Ayetlerin nazil olmaya devam ettiği zaman diliminde bu hanımlar, yaşadıkları olayların kendi hayatlarında meydana getirdiği olumsuzluklardan rahatsız olarak ve yaşadıklarına tahammül edemeyerek şikâyetçi olmuş ve şartların değişimini isteyerek bu durumun çözümünü, inandıkları dinin içinde arama yoluna giderek, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e başvurmuşlardır. Bu hanımların Hz. Peygamber (s.a.v.)'e gidip soru sormaları, sorunları ile ilgili ayet inmesini istemeleri, ayetin nüzulü öncesinde uygun ortamı hazırlamıştır. Bu anlamda kadınlar, vahiy sürecinin aktif katılımcıdırlar.

3. Kur'an'ı Anlama Yöntemleri

a. Ayeti Ayet İle Tefsir

Yaptığı açıklamalarda ayetlerden istifade eden bir hanım olarak Hz. Aişe'yi görmekteyiz.

Mesruk'tan şöyle nakledilir: "Ben Aişe'nin yanında oturuyordum. O bana; 'Her kim, Muhammed Rabbini gördü derse iftira etmiş olur.' dedi. Ben Yüce Allah (c.c.); 'Andolsun onu bir kez daha görmüştü' (Necm, 18/13) ve 'Yemin olsun ki, Muhammed onu apaçık gördü (Tekvir, 81/23)⁵⁰ buyurmuyormu?' diye sordum. O; 'Ben ümmet içinde Resulullah'a bunların manasını soran ilk kişiyim. Resulullah bana şöyle dedi: 'O görülen Cebrail'di. Ben Cebrail'i bu iki kerenin dışında yaratıldığı asli şekli ile görmedim. Ben onun gökten indiğini gördüm, öyle ki onun azametli yaratılışı gök ile yer arasını doldurdu.' Hz. Aişe şöyle devam etti: 'Sen Allah (c.c.)'ın; 'Gözler onu görmez, o ise bütün gözleri görür, O her şeyin inceliklerini bilendir, her şeyden haberdardır.' (En'am, 6/103)⁵¹ buyurduğunu işitmedin mi? Yine sen Allah Teala'nın; 'Allah, insanla ancak vahiyle veya perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderir de izniyle O'nun dilediğini vahyeder. Şüphesiz O yüceler yücesidir, hüküm ve hikmet sahibidir.' (Şura, 42/51)⁵² buyurduğunu işitmedin mi? dedi."⁵³

⁵⁰ وَلَقَدْ رَآهُ بِالْأَفْقِ الْمُبِينِ (Tekvir, 81/23)

⁵¹ لَا تُنْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُنْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ (Enam, 6/103)

⁵² وَمَا كَانَ لَيْسَ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَخْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِي بِلَايِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيمٌ خَكِيمٌ (Şura, 42/51)

⁵³ Müslim, a.g.e., Kitabu'l-İman, 177; Taberi, a.g.e., XXVII, 53-55; Kurtubi, a.g.e., VI, 242.

Bu rivayete göre Hz. Aişe, Necm, 8/13 ve Tekvir, 81/23. ayetlerinde anlatılmak istenileni ifade ederken, kendi görüşüne En'am, 6/103 ve Şura, 42/51. ayetlerden delil getirmiş ve ayetlerden istifade etmiştir.

b. Ayetin Hadis İle Tefsirine Katkı

Sahabe için hadis ayeti anlamada önemli bir kaynaktır. Bu nedenle hanım sahabiler de hadis kaynağını, anlama ve yorum faaliyetinde kullanmışlardır.

ÖR: 1 Bakara, 2/183. Ayetin tefsirinde Oruca niyet vakti ile ilgili olarak Hz. Hafsa şöyle der: "Oruca niyet için vakit, imsaktan öncedir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: 'Tan yerinin ağarmasından önce oruç kararını vermeyenin ve niyet etmeyenin orucu yoktur.'⁵⁴

ÖR: 2 Müsned'de geçen bir rivayete göre Ümmü Gülsüm bt. Ukbe, Nisa, 4/114.⁵⁵ ayet ile ilgili olarak Hz. Peygamber (s.a.v.)'in şöyle dediğini nakleder: "İnsanların arasını düzelten kişi, yalancı değildir, onun hayrı artar, ya da hayır söylemiş olur." Dedi "Ben de insanların söylediklerinden şu üçünün dışında bu ayete uygun olarak yalana ruhsat verildiğini işitmedim: Harpte, insanların arasını düzeltmede, kişinin hanımı ile ve hanımın kocası ile barışmasında."⁵⁶

Ör: 3 Oruç ile ilgili olarak Bakara, 2/187.⁵⁷ ayette yapılan tartışmalarda, "Arka arkaya iftar etmeden oruç tutmak" konusunda Hz. Aişe şöyle der: "Arka arkaya iftar etmeden oruç tutulmaz, çünkü bunu Resulullah'a sorduğumda; 'Allah, müminlere rahmet olarak oruç için iftar etmeden iki günü birleştirmeyi yasakladı.' demişti."⁵⁸

Müsned'de geçen bir rivayete göre Ümmü Harise (Rubeyyi bt. Nadr),⁵⁹ Müminun, 23/11.⁶⁰ ayette bahsedilen "Firdevs Cenneti" ile ilgili

⁵⁴ Kurtubi, a.g.e., II, 319.

⁵⁵ (Nisa, 4/114) مَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا

⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., II, 404; İbn Kesir, a.g.e., V, 1927.

⁵⁷ (Bakara, 2/187) ... أَجَلٌ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفِثِ إِلَىٰ يَسَائِكُمْ هُنَّ لَبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لِهِنَّ...

⁵⁸ İbn Kesir, a.g.e., III, 736.

⁵⁹ Ümmü Harise, oğlu Harise b. Süreka'nın Bedir'de şehit edilmesinden sonra, Hz. Peygamber'i yanına gelerek şöyle der: "Ey Allah'ın Resulü, oğlum cennette mi, bana haber ver? Eğer cennet ise, sabredeceğim, yok eğer değilse ömrüm boyunca ağlayacağım" Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Ey kadın, oğlum cennette en yüce makam olan Firdevs cennetini elde etmiştir." dedi. İbn Sa'd, a.g.e., III, 68.

olarak Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bu konuda şöyle dediğini nakleder: "Firdevs cenneti, cennetin en üst yeri ve en değerli yeridir."⁶¹

Müfessir İbn Kesir sahabeden Ümmü Ferve,⁶² 'nin Bakara, 2/238.⁶³ ayette **namazdan** bahsedilmesi ile ilgili olarak şöyle dediğini nakleder: "Hz. Peygamber (s.a.v.)'den amellerin faziletini anlatırken şöyle işitmiştim: "Ameller içinde Allah'a en sevimli olan, vaktinde kılınan namazdır."⁶⁴ Rivayet namaz konusu ile ilgili olduğu için, müfessir İbn Kesir tarafından ayetin tefsirinde nakledilmiştir.

c. Ayetin Kelimelerini Açıklamak

ÖR: 1 Bu konuda vereceğimiz ilk örnek; Bakara, 2/228.⁶⁵ ayette geçen "kuru" (فُرُؤءٌ) kelimesi ile ilgilidir. Hz. Aişe, bu kelimeyi "temizlik müddeti" olarak tefsir eder.⁶⁶ Bu bilgiye göre, boşanan kadının iddet müddeti, üç temizlik dönemidir. Hz. Aişe, bu görüşü ile kelimeyi "üç hayız dönemi" olarak açıklayan âlimlerden ayrılmıştır.

ÖR: 2 Taberi ve Razi de geçen rivayetlere göre Bakara, 2/238.⁶⁷ ayette "Orta namaz" (وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى) hakkında görüş bildiren sahabe içerisinde Hz. Aişe; "Bu namaz ikindi namazıdır."⁶⁸ demiştir. Başka rivayetlere göre, Hz. Hafsa, Ümmü Seleme, Ümmü Habibe⁶⁹ bu namazın ikindi namazı olduğunu söylemiştir. Hz. Aişe'nin kölesi Ebu Yunus'dan gelen bir rivayete göre o şöyle der: "Aişe bana kendisine bir mushaf yazmamı emretti ve; 'Orta namaz ayeti gelince bana haber ver' dedi. Bu ayete ulaştınca, 'İkinci namazına devam edin' diye yazdırdı, sonra şöyle dedi:

⁶⁰ (Müminun, 23/11) الَّذِينَ يَرْثُونَ الْبِرَّ مِنْهُمْ فَيَبُحُّونَ

⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, III, 360; Kurtubi, *a.g.e.*, XII, 108.

⁶² Hz. Ebu Bekir'in kız kardeşidir. Eşas b. Kays ile evlenmiştir. Hz. Peygamber'e beyat eden hanımlardan biridir. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VIII, 303; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII, 376.

⁶³ (Bakara, 2/238) خَافُوا عَلَى الْمَوْتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقَوْمًا يَفْتِنِينَ

⁶⁴ İbn Kesir, *a.g.e.*, III, 952.

⁶⁵ (Bakara, 2/228) وَالْمَطْلَقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْ يَأْتِيَنَّهِنَّ فُرُؤءٌ...

⁶⁶ Taberi, *a.g.e.*, II, 455; Kurtubi, *a.g.e.*, III, 116; Razi, *a.g.e.*, V, 192; Sa'lebi, *a.g.e.*, II, 170.

⁶⁷ (Bakara, 2/238) خَافُوا عَلَى الْمَوْتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقَوْمًا يَفْتِنِينَ

⁶⁸ Razi, *a.g.e.*, V, 300.

⁶⁹ Ümmü Habibe, Ebu Süfyan'ın kızı ve Hz. Peygamber'in hanımlarından biridir. Remle olarak da bilinir. Eşi Ubeydullah b. Cahş ile birlikte müslüman olur. Habeşistan'a hicret eder, eşi huristyan olunca ondan ayrılır. Daha sonra Hz. Peygamber ile evlenir. Ondan hadis rivayet eder. Safiyye bt. Şeybe ve Zeyneb bt. Ebi Seleme de Ümmü Habibe'den hadis rivayet eden hanımlardır. H. 59 yılında vefat etmiştir. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VIII, 96; İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 294; Zehebi, *Tecridü Esmâ's-Sahabe*, II, 316.

'Bunu Resulullah'tan işittim.'⁷⁰ Yine aynı konuda Abdülmelik b. Abdirrahman, annesi Ümmü Humeyde bt. Abdirrahman'ın şöyle dediğini nakleder: "Ben orta namazı Aişe'ye sordum. O bana ayeti şöyle okudu: 'Orta namaza, ikindi namazına devam edin.'⁷¹ Abdullah b. Ömer'in kölesi Nafi, Hz. Hafsa'dan şöyle nakleder: "O mushafını yazan katibe şöyle dedi: 'Ben Resulullah'tan işittim ki orta namaz ikindi namazıdır. Orta namaza ikindi namazı yaz.'⁷²

Müfessir Razi Asr, 103/1.⁷³ ayet ile ilgili olarak şöyle der: "Hafsa 'asr' (الْعَصْر) kelimesini de ikindi namazı olarak açıklamıştır."⁷⁴

Orta namaz konusunda Hz. Aişe, Hafsa, Ümmü Seleme ve Ümmü Habibe'den açıklamalar gelmiştir.

d. Ayetten Hüküm Çıkarmak

d.1. Ayetin hükmünü "farz, vacip ve mubah" gibi fikhî terimlerle açıklamaları:

Bu konuda vereceğimiz ilk örnek; Hz. Aişe'nin Bakara, 2/3.⁷⁵ ayette namaz bahsinde selam vermenin hükmü ile ilgili olarak yaptığı açıklamalarda görülür. Tirmizi ve Müsned'de geçen bir rivayete göre Hz. Aişe; "Namaz sonunda selam vermek vaciptir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle der: 'Namazın anahtarı abdest, tahlili ise selamdır.'⁷⁶

Yine Hz. Aişe ve Ümmü Seleme, Nur, 24/31.⁷⁷ ayette bahsedilen mahremlik hükümleri ile ilgili olarak şöyle derler: "Kadınlar ancak mahremlerine gösterebilecekleri zinetlerini kölelerine de gösterebilirler."⁷⁸ Aynı ayet ile ilgili olarak Hz. Aişe'den gelen başka bir rivayete göre, Kerime bt. Hemmam,⁷⁹ onun yanına geldi ve; "Ey müminlerin annesi, kına, boya, küpe, halhal, altın, yüzük ve ince elbiseler hakkında ne dersin?"

⁷⁰ Tirmizi, a.g.e., K. Tefsir, Bakara Suresi, 29; İbn Kesir, a.g.e., III, 955, 956.

⁷¹ İbn Ebi Davud, a.g.e., s. 95.

⁷² Sa'lebi, a.g.e., II, 196.

⁷³ (Asr, 103/1) وَالْعَصْرُ

⁷⁴ Razi, a.g.e., XXIII, 390.

⁷⁵ (Bakara, 2/3) الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيَتَّبِعُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ

⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., I, 123; Tirmizi, a.g.e., Taharet, 3; Kurtubi, a.g.e., I, 172.

⁷⁷ (Nur, 24/31) ... وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَنْضَعْنَ مِنْ آبَسَاتِهِنَّ وَحِظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا...

⁷⁸ Razi, a.g.e., XVII, 49.

⁷⁹ Hz. Aişe'den 2 hadis nakletmiştir. H. 132 yılında vefat etmiştir. Ömer Rıza Kehhale, a.g.e., IV, 244.

tir.⁸⁷ Buradaki nakillerden Hz. Aişe, hadis kaynaklı olarak kendi fetvasını vermiştir. Ümmü Fadl'ın da Hz. Peygamber (s.a.v.)'den yaptığı nakil, bu görüşü desteklemektedir. Ümmü Seleme ise, süt haramlığı konusunda daha geniş bir ölçü getirerek fetva vermiştir. Onun Bakara, 2/233.⁸⁸ ayette emzirme süresi olarak bahsedilen iki yıllık müddet çerçevesinde konuyu düşünmüş olması mümkündür. Ümmü Seleme, bir çocuğun toplam süt emme müddeti ne kadar ise, süt haramlığı için de aynı süreyi gerekli görmüştür.

4. Kur'an'ı Anlama Çabaları

Dinleri hakkında doğru bilgi elde etmek için çaba sarf eden kadınlar, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e sık sık değişik konularda sorular sormuşlardır. O'na sormadıklarını ise, hanımlarına sorarak, öğrenme ve öğrendiklerini uygulama yönüne gitmişlerdir.

Hac ve umre konusu ile ilgili olarak Aişe bt. Talha (v. h. 110),⁸⁹ Hz. Aişe'nin Hz. Peygamber (s.a.v.)'e şöyle sorduğunu nakleder: "Ey Allah'ın Resulü, kadınlara cihat farz mı?" Hz Peygamber; "Onlara içinde vuruşma olmayan cihat farzdır, bu da hac ve umredir."⁹⁰ Buna göre hac ve umre birer cihattir ve kadın, savaşa gitmekle sorumlu değildir.

Bakara, 2/222.⁹¹ ayet ile ilgili olarak "kadınların özel halleri" konusu, üzerinde en çok soru sorulan bir konudur. Bu sorularda da kadınların ibadet etme ya da ibadet yapamama durumlarını açıklığa kavuşturma kaygıları yer almaktadır.

⁸⁷ İbn Kesir, *a.g.e.*, IV, 1615.

⁸⁸ (Bakara, 2/233) وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنْمِئَ الرُّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا لَا تُضَارُّ وَالِدَةٌ وَبَوْلُهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تُسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ مَا اتَّيَمْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

⁸⁹ Aişe, Hz. Ebu Bekir'in torunu, Ümmü Gülsüm'ün kızıdır. Medine'de doğmuş, orada yaşamış hanım tabiiilerden biridir. Künyesi Ümmü İmran'dır. Hz. Aişe teyzesi olduğu için onun ev halkından biridir, ona katiplik yapmış, ondan 17 hadis nakletmiştir. Yahya b. Main onu sika olarak kabul etmiştir. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VIII, 467; Mehmed Zihni, *a.g.e.*, I, 18; Ömer Rıza, *a.g.e.*, III, 137.

⁹⁰ Buhari, *a.g.e.*, Cihad, 62; İbn Mace, *a.g.e.*, Menasik, 8; Razi, *a.g.e.*, IV, 451.

⁹¹ (Bakara, 2/222) وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَدْنَىٰ فَاغْتَرِلُوا الْيَمَاءَ فِي الْمَحِيضِ...

Bu konuda Fatıma bt. Cahş,⁹² Fatıma bt. Ebi Hubeyş^{93,94} "Esmâ bt. Şekel,⁹⁵ Bâdiye bt. Gaylan⁹⁶ bu konuda soru soran hanımlardandır

Kadınların merak ettiği diğer bir konu; ölümden sonra yaşam, yani kıyamet anından itibaren haşır, hesap, cennet, cehennem vb. konulardır. Dünya yaşamı kadar ahiret hayatı ve orada insanların başına gelecekleri ayrıntılı olarak soruşturmaları, bu konuları da merak ettiklerini göstermektedir.

En'am, 6/164.⁹⁷ ayette "Hiçbir suçlu, başkasının suçunu yüklenmez" bölümü ile ilgili olarak Zeyneb bt. Cahş,⁹⁸ Hz. Peygamber (s.a.v.)'e şöyle sorar: "Ey Allah'ın Resulü, Salihler aramızda iken, helak edilir miyiz? Hz. Peygamber (s.a.v.); "Zinadan doğan çocuklar çoğalırsa evet" diye cevap verdi.⁹⁹

Ayrıca Vakıa, 56/22-23.¹⁰⁰ ayet hakkında Ümmü Seleme'den şöyle dediği nakledilir: "Ey Allah'ın Resulü, bana Allah Teala'nın, "Şahin gözlü huriler" sözü hakkında bilgi ver" dedim. Resulullah; "(حُورٌ) hur kelimesi beyaz demektir. Ayn kelimesi ise gözü büyük, kaşları şahin kanadı gibi siyah demektir." Ben, "Allah Teala'nın; 'Saklı inci misali' nedir?" dedim. Hz. Peygamber (s.a.v.); "Onların parlaklıkları, hiçbir elin değmediği sedef içindeki inci parlaklığındadır." dedi. Ben; "Orada huyları güzel, yüzleri güzel kadınlar vardır" (Rahman, 55/70)¹⁰¹ sözü hakkında ne dersin?" diye sordum. Buyurdu ki; "Ahlakı iyi, yüzleri güzel" dedi. "Sanki onlar saklı bir yumurta gibidirler"

⁹² Razi, a.g.e., V, 152.

⁹³ Abdullah b. Cahş'ın eşidir.

⁹⁴ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 245; Ahmed b. Hanbel, a.g.e., VI, 194; Buhari, a.g.e., Hayz, 8; Kurtubi, a.g.e., III, 85.

⁹⁵ İbn Hacer, a.g.e., IV, 224; Zehebi, Tecrid-i Esmâ's-Sahabe, II, 244.

Müslim, bu hanımın Esmâ bt. Şekel olduğunu düşünür. (Müslim, Hayız, 61) Ancak İbn Hacer, Esmâ bt. Yezid b. Seken'in yanlışlıkla Şekel diye kayıtlara geçtiğini ifade eder. İbn Hacer, a.g.e., VII, 485.

⁹⁶ İbn Hacer, a.g.e., IV, 242.

⁹⁷ (En'am, 6/164) ... قُلْ أَخْبِرِ اللَّهُ أَبْنِي رَبِّمَا وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ وَلَا تَكْفِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهِ...

⁹⁸ Hz. Peygamber'in halası Ümeyme'nin kızıdır. Medine'ye göç edenlerdendir. Önce evlendiği Zeyd ile anlaşamaz ve ondan ayrılır. Daha sonra Hz. Peygamber ile evlenir. 50 yaşında iken H. 20 yılında vefat eder. İbn Abdi'l-Ber, a.g.e., IV, 315; İbn Hacer, a.g.e., IV, 308; Ömer Rıza, a.g.e., II, 59.

⁹⁹ Kurtubi, a.g.e., VII, 157.

¹⁰⁰ (Vakıa, 56/22-23) وَحُورٌ عِينٌ كَأَمْثَالِ الْذُرَى الْمُكَوَّنِ

¹⁰¹ فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ جَنَّاتٍ

(Saffat, 37/49)¹⁰² sözünü bana açıklar mısın?" dedim. Hz. Peygamber (s.a.v.); "Yumurthanın içinde kabuktan sonra gördüğün zar inceliğinde bir inceliğe sahiptirler" dedi. Ben, "Dünya kadınları mı değerlidir yoksa şahin gözlü huriler mi?" diye sordum. "Dünya kadınları hurilerden daha değerlidir, tıpkı elbisenin dış yüzünün iç yüzünden daha değerli oluşu gibi" dedi. "Neden?" diye sordum. "Namazları, oruçları Allah Azze ve Celle'ye ibadet etmelerinden dolayı Allah (c.c.), onların yüzlerine nur, bedenlerine ipek giydirmiştir. Renkleri bembeyaz, elbiseleri yemyeşil, süsleri sapsarıdır. Buhurdanlıkları inciden, tarakları altındandır. Onlar şöyle derler: "Biz ölümsüzleriz, katiyen ölmeyeceğiz, müjdelersun bizim kendilerine, onların da bize ait olduğu kişilere!" Ben; "Ey Allah'ın Resulü, bizden bir kadın iki, üç, ve dört erkekle evleniyor, sonra ölüp cennete gider ve eşleri de cennete giderse, hangileri onun eşi olacaktır?" diye sordum. Hz. Peygamber (s.a.v.); "Ey Ümmü Seleme, onlar kendilerini muhayyer bırakırlar, kocalarından ahlaki en güzel olanı seçerler ve derler ki, "Ey Rabbimiz, bunun ahlaki çok güzeldir, onu benim ile evlendir" Ey Ümmü Seleme, güzel ahlak dünya ve ahiretin hayrıdır." dedi.¹⁰³ Ümmü Seleme'nin "huruben" kelimesini bu şekilde izah ettiği nakledilir.¹⁰⁴ Ümmü Seleme, ilgili ayetlerden yola çıkarak, cenneti ve orada olanları kısa sorular ile anlamaya çalışmıştır.

Sahabeden Ümmü Hani'nin ahiret yaşamını merak ettiğini gösteren bir soru sorduğu kaynaklarda yer almaktadır. Vakıa, 56/89.¹⁰⁵ ayette cennetten bahsedilmesi ile ilgili olarak Dürre bt. Muaz, Ümmü Hani'nin şöyle dediğini nakleder: "Hz. Peygamber (s.a.v.)'e şöyle sordum: 'Biz öldüğümüz zaman birbirimizi ziyaret eder miyiz, birbirimizi görür müyüz?' Hz. Peygamber (s.a.v.); 'Ruh ağaca konan bir kuş gibi olur, kıyamet günü olunca her ruh bedene girer, birbirimizden haberdar oluruz' dedi.¹⁰⁶ Ümmü Hani, bu sorusu ile öldükten sonraki yaşam ile ilgili olarak düşündüğünü göstermektedir.

Kadınların Hz. Peygamber (s.a.v.)'e sordukları sorulara bakıldığında üç konuda yoğunlaştığı görülmektedir. Bunlar; ibadet ve kadınlara özel haller, aile problemleri ve ahiret yaşamı ile ilgili sorulardır.

¹⁰² (Saffat, 37/49) كَاتِبِينَ بَيْضَ مَكْتُوبٍ

¹⁰³ İbn Kesir, a.g.e., XIV, 7693.

¹⁰⁴ Taberi, a.g.e., XXVII, 193.

¹⁰⁵ (Vakıa, 56/89) فَرُوحٌ وَرِيحَانٌ وَجَنَّةٌ نَعِيمٍ

¹⁰⁶ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 460; İbn Kesir, a.g.e., XIV, 7720.

5. Kur'an Okumaya ve Öğrenmeye İstekli Oluşları

Kur'an'ı öğrenmek ve öğretmek farz-ı kifayedir. Burada kastedilen, Kur'an'ın yüzünden okunması ve ezberlenmesidir. Hz. Peygamber (s.a.v.), bir taraftan tebliğ vazifesini yerine getirirken, diğer taraftan da sahabeyi Kur'an'ı okumaya ve ezberlemeye teşvik etmiştir. Bu amaçla Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Raita bt. Hayyan adlı bir kadına Kur'an'dan bir şeyler öğretmesi için Hz. Ali'yi görevlendirdiği rivayet edilmektedir.¹⁰⁷ O'na göre, müslümanın hayırlı bir insan olabilmesi de Kur'an'ı bilmesine bağlıdır. Hz. Aişe şöyle rivayet eder: "Rasulullah'ın yanında bir adamdan hayırla bahsedildi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.); "Onun Kur'an öğrendiğini görmediniz mi?" dedi.¹⁰⁸

Kadınları Kur'an'dan ayet okumaya teşvik eden unsurlardan biri, ism-i azam ile dua edebilme isteğidir. Bu nedenle Hz. Peygamber (s.a.v.)'den gelen açıklamalara dikkat kesilmişlerdir. Esmâ bt. Yezid b. Seken, Bakara, 2/255.¹⁰⁹ ayeti hakkında şöyle der: "Ben Resulullah (s.a.v.)'in Ayet'el-Kürsi ve Al-i İmran 3/1-2¹¹⁰ ayeti hakkında şöyle dediğini işittim: "Bu ikisinde Allah'ın ism-i azamı vardır. Onlar hayy ve kayyum dur."¹¹¹

Kur'an okumak, o dönemde kadınlar için aynı zamanda bir ibadettir. Kendilerinden ya da onları gözlemleyenlerden gelen rivayetlere göre, bu konuya karşı da özel bir gayretleri vardı. Ya Kur'an okuyor ya da okuyanlara dikkat kesiliyor, ne zaman ne okuduklarını tespit ediyorlardı. Bu hanımlar hakkında şunları söylemek mümkündür:

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Cuma ve bayram hutbeleri, Kur'an ezberlemek için en iyi ders meclisleridir. Hatta bu meclislerde sure ezberlediğini açıklayanlar da vardır. Amre bt. Abdirrahman'dan şöyle nakledilir: "Ben, "Kaf, çok şerefli Kur'an'a yemin ederim ki.." ayeti ile başlayan Kaf Suresi'ni Rasulullah'ın ağzından Cuma günü bu sureyi minberde okumasıyla ezberlemiştir."¹¹² Cuma namazlarında cemaatle namaza iştirak eden hanımlardan biri olan Amre, sadece dinlemekle kırkbeş ayetten oluşan bu sureyi ezberlemiştir. Ezberin yazılı bir metine dayanmadan yapıla-

¹⁰⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e., VII, 105.

¹⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., VI, 66.

¹⁰⁹ (Bakara, 2/255) ... الله لا إله إلا هو الحي القيوم لا تأخذه سنة ولا نوم له ما في السموات وما في الأرض.

¹¹⁰ (Al-i İmran, 3/1) الم الله لا إله إلا هو الحي القيوم

¹¹¹ İbn Kesir, a.g.e., III, 1003; S. Ateş, a.g.e., I, 447.

¹¹² Ahmed b. Hanbel, a.g.e., VI, 435; İbnü'l-Esir, a.g.e., VII, 406; Kurtubi, a.g.e., XVIII, 115.

bilmesinin zorluğu ortadadır ve bu gayreti takdir etmek gerekir. Ayrıca Cuma namazlarına katıldıkları, hutbeyi dinledikleri de anlaşılmalıdır.¹¹³

Abdullah b. Ömer'in kölesi Nafi'nin nakline göre Safiye bt. Ebi Ubeyde, Ömer b. Hattab'ı sabah namazında Kehf Suresi'ni okurken işittiyini ifade etmektedir.¹¹⁴

Hiz. Aişe'den hadis öğrenen Bünane bt. Ebi Yezid b. Asım el-Ezdi, Kur'an kâriyelerinden biri olarak kaynaklarda yer almaktadır.¹¹⁵ Hafsa bt. Sirin, kendi döneminde hadis, Kur'an kıratı ve fıkıh alanında şöhret yapmış bir kadındır. On iki yaşında iken Kur'an okuduğu rivayet edilir. Ağabeyi İbn Sirin, Kur'an'da bir müşkil ile karşılaşınca, "Gidin, Hafsa'ya sorun bakın ki Kur'an'da o bunu nasıl okuyor?" derdi. Ayrıca Hafsa'nın her gece Kur'an'ın yarısını okuduğu rivayet edilmektedir.¹¹⁶ Yine Kur'an okuyarak ibadet eden hanımlardan biri Muâze'dir. Her gece Kur'an'dan bir bölümü hiç aksatmadan okuduğu nakledilir.¹¹⁷ Bu şekilde bahsedilmek için, bunun birkaç gece yapılan bir ibadet olmadığını ifade etmek gerekir. Bir kadından kaynaklarda böyle bahsedilmesi için, mutlaka bu yaklaşımı ile dikkat çekmiş olması gerekir. O halde Hafsa bt. Sirin ve Muâze, bu yönüyle diğer kadınlardan farklı bir portre çizmektedirler. Ancak bizim için önemli olan bir kadın olarak haklarında bu şekilde bahsedilmiş olmasıdır.

Aynı zamanda Hiz. Aişe'nin, Hiz. Hafsa'nın, Hiz. Ümmü Seleme'nin bu alanda da örnek oldukları bilinmektedir. Her biri, ilk kadın hafızlardır.¹¹⁸ Ümmü Varaka'nın da imamlık yaptığı düşünülecek olursa onun da hıfzının iyi olduğu ifade edilebilir.¹¹⁹

Bu bilgilere dayalı olarak akla gelen bir soru; "Kadınlara bu tür bilgileri hangi mekânlarda elde etmişlerdir?" sorusudur. İlk asırda kadınların Kur'an öğrenme ve öğretme yani eğitim faaliyetleri için, düzenli bir

¹¹³ İbn Sa'd, *a.g.e.*, II, 216.

¹¹⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VIII, 472; İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 342.

¹¹⁵ Hiz. Aişe'den hadis öğrenmiştir. Mehmet Zihni, *a.g.e.*, I, 115; Ömer Rıza Kehhale, *A'lamu'n-Nisa*, I, 148,

¹¹⁶ H. 101 yılında vefat etmiştir. Ömer Rıza Kehhale, *A'lamu'n-Nisa*, I, 272.

¹¹⁷ H. 101 yılında vefat etmiştir. İsbahani, *Hilyetü'l-Evliya*, V, 439.

¹¹⁸ Suyuti, *a.g.e.*, I, 124.

¹¹⁹ Zerkeşi, *a.g.e.*, I, 241.

eğitim mekânı kullandıklarından bahsetmek mümkün değildir. Rivayetlerden anlaşıldığına göre kadınlar için eğitim, daha çok *mescitte* ve *evlerde* devam etmiştir.

Evler, önemli bir eğitim mekânıdır. Bunun ilk örneği olarak hicretten önce vahyin başlangıcının beşinci yılında Hz. Ömer'in Müslüman olması esnasında kız kardeşinin evindeki yazılı sayfaları istemesidir. Hicretten sekiz yıl önce Hz. Ömer kız kardeşi Fatıma'nın evinde Taha ve Tekvir Sureleri'ni içeren yazılı metinleri görmüştür. Buna göre Fatıma bt. Hattab, kocası Said b. Zeyd ile beraber evlerinde Habbab b. Eret'den Kur'an öğrenmektedir.¹²⁰

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hanımlarının evleri, hem kendileri için hem de sahabe hanımlar için ilk asırda bir eğitim mekânı olarak kullanılmıştır. Rivayetlerden anlaşıldığına göre, Hz. Peygamber'in hanımları, onun ev halkından olmanın avantajı ile çok yakından vahiy sürecini takip etmişler, ayetler hakkında karşılıklı sohbet edebilmiş, anlamadıkları yerleri sorabilmişlerdir. Onlar dışında sahabe hanımların da, sorunlarını iletmek üzere ya da soru sormak üzere, Hz. Peygamber'in hanımlarının evlerine gelebilmişlerdir. Ayrıca, mescide giderek de Hz. Peygamber ile görüşebildikleri anlaşılmaktadır.

Diğer bir mekân, mescittir. Bu nedenle mescide gidebilmek, kadınlar için bir okula gidebilmek ve bilgi almak anlamlarına gelmektedir. Mescide gidememek ise, bilginin paylaşıldığı bu ortamdan uzak kalmak demektir. Bu sebepler ile kadınlar, namazı cemaat ile kılmak ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sohbetlerini dinlemek üzere mescide gitmeyi önemsemişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.v.) de burada kadınlara ayrıca sohbetler düzenlemiştir. Hatta bayram ve Cuma namazlarına devam etmelerini ve hutbeyi dinlemelerini özellikle istemiştir.¹²¹ Hz. Aişe'den gelen bir rivayete göre kadınlar, şafak vakti evden çıkıp, Allah'ın Elçisi ile birlikte sabah namazını kılmaya devam etmişlerdir.¹²² Başka bir rivayette o şöyle der: "*Mümin hanımlar, Allah Resülü ile birlikte sabah namazında hazır bulunurlar,*

¹²⁰ İbn Hişam, *Sire*, I, 368; Zerkeşi, *a.g.e.*, I, 238; Zencani, *Tarihu'l-Kur'an*, s. 43

¹²¹ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, V, 84-85.

¹²² Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, II, 16.

sonra başlarından aşağıya örtülü olarak geri dönerlerdi de alaca karanlıkta tanınmazlardı.¹²³

Bu rivayetlere göre kadınlar, cemaatle namaza katılmak suretiyle ya da özel sohbet günlerinde Hz. Peygamber ile görüşüyor ve ondan dinleri hakkında bilgi alıyorlardı.¹²⁴ Mücahid bu konuda şöyle der: "Hz. Peygamber (s.a.v.)'e bir vahiy nazil olduğunda onu önce erkeklerin sonra da kadınların huzurunda bu vahiy ezberden okurdu."¹²⁵ Yani cemaate katılan kadınlar, o gün inen ayetleri Hz. Peygamber (s.a.v.)'in dilinden duyabiliyor, takip edebiliyorlardı. Bu nedenle Hz. Peygamber (s.a.v.) de "Allah'ın kadın kullarını mescitlerden menetmeyiniz." buyurmuştur.¹²⁶

Görüldüğü üzere Hz. Peygamber (s.a.v.)'in buralara kadınların da gelmesini teşvik etmesi, onların da öğrenme ve anlama sürecinin bir parçası olmalarını sağlamak amaçlıdır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hanımları için, hem evlerinin Resulullah'ın yaşam mekanı olması, hem de evlerinin mescide bitişik olması, vahiy sürecini çok yakından takip etmelerini sağlayacak bir ortam oluşturmuştur. Diğer hanımlar da mescide gidebildikleri ölçüde öğrenme ve soru sorabilme kolaylığını yaşayabilmişlerdir.

Sonuç

"Kur'an, kadın ve onun yorumsal katkısı" üçgeni içinde ilk asır için söyleyebileceğimiz şey; kadının Kur'an ile kurduğu doğrudan bağlantıdır. Anlama gayretinde ayet-hadis en önemli kaynaklardır ve başka bir yorum henüz devreye girmemiştir. Genelde de ayete, hadise ve tarihi verilere dayalı olarak açıklamalarda bulunmuşlardır. Onların asıl amacı, dinlerine uygun bir hayat modeli geliştirirken, o hayatın içinde ayetleri anlama yoluna gitmişlerdir. Bu, temelde varoluşsal bir etkinliktir ve ayetleri okudukları ya da duydukları andan itibaren başlar. Ayetleri anladıkça, geliştirdikleri yaşam modeli zenginleşmiş, hayatlarına dine uygun unsurları dâhil edebilmişlerdir. Bu nedenle Kur'an'ı anlamak, onu yaşamsal olarak tecrübe etmekle aynı anlamdadır.

¹²³ İbn Kesir, *a.g.e.*, XI, 5932.

¹²⁴ Buhari, *a.g.e.*, K. İlim, 39; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, III, 12, 205.

¹²⁵ İbn İshak, *a.g.e.*, I, 128.

¹²⁶ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, II, 16;

Yöntem olarak, yaptığı açıklamalarda ayetlerden istifade eden bir hanım olarak Hz. Aişe'yi görmekteyiz. Onların daha çok hadislerden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Rivayetlere baktığımızda hanımların ayetler ile ilgili kendi görüşlerini açıklarken hadisten yararlanmışlardır.

Kadınlar, ayetlerdeki kelime açıklamalarını yaparken, ayrıntılı kelime tahlillerine girmişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.v.) kendisine sorulan sorular aracılığıyla bazı kelimelerin açıklamasını yapmıştır. Bu nedenle hanımların yaptıkları açıklamalarda da hadislerin etkisi önemli ölçüdedir. Bu bölümde Hz. Aişe, Hafsa ve Ümmü Seleme, açıklamaları ile yer almaktadır.

Ayet-hüküm ilişkisi kapsamında ilk olarak Yüce Allah (c.c.)'ın müminlerden yapılmasını istediği ya da istemediği fiilleri niteleyen "farz, vacip, mubah, haram ve helal" hükümlerinden bahsedenler olarak, hanımlar arasında bulduğumuz örnekler, Hz. Aişe ve Ümmü Seleme'ye aittir. Diğer hanımların, onlardan bu konuları sorup öğrenmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Hz. Aişe ve Ümmü Seleme ise, dini hükümler hakkında açıklama yapabilen, sorulara cevap üretebilen bir konumdadırlar.

İlk asırı genel olarak değerlendirecek olursak, "Kur'an'ı öğrenmek, Kur'an'ı anlamak" onu "tatbik etmek" demektir. İslam'a uygun bir hayat modelini yaşamaya çalışan hanımlar, ayetlerin hükümlerini öncelikli olarak anlamaya çalışmış, daha sonra nasıl uygulayacakları konusuna yoğunlaşmışlardır. Bu konuda özellikle hayız, hayız halinde yasak olanlar, ibadetler, ibadet için bir hazırlık olan abdest ve dikkat edilecekler, boşanma süreci ve haksız uygulamalar, eşin vefatından sonra yas tutma ve günlük hayatta kadınların dikkat edeceği konulardaki uygulamalar, hanımların yoğunlaştığı konulardır. Bu konuların, genellikle kendilerini ilgilendiren hususlar olduğu dikkati çekmektedir.

Kaynakça

- AHMED b. Hanbel (v. 241/855), *el-Müsned*, I-V, İstanbul, 1402/1982.
 el-ALUSİ, Şihabuddin (v. 1270/1854), *Ruhu'l-Me'ani fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesani*, I-XXX, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, trs.
 el-A'ZAMİ, Muhammed Mustafa, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi*, (trc. Ömer Türker, Fatih Serenli), İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

- İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimiz'in Hadislerinin Tedvin Tarihi, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- el-BEĞAVİ, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud (v. 516/1122), *Me'alimu't-Tenzil*, I-IV, Beyrut, 1423/2002.
- el-BEYHAKİ, Ebu Bekr Ahmed b. Huseyn b. Ali (v. 458/1066), *es-Sünenü'l-Kübra*, I-X, Haydarâbâd, 1344/1966.
- el-BEYZAVİ, Kadi Nasıruddin Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer (v. 685/1286), *Envârü't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, İstanbul, 1285.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi (v. 1391/1971), *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin*, I-III, Ankara, 1960.
- el-BUHARİ, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim (v. 256/870), *el-Camiu's-Sahih*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- BURSEVİ, İsmail Hakkı (v. 1337/1725), *Ruhu'l-Beyan*, (trc. Heyet), Damla Yayınevi, İstanbul, 1997, 3. Baskı.
- el-CASSAS, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Râzi (v. 370/981), *Ahkamu'l-Kur'an*, (thk. Muhammed Sadık Kamhavi), I-V, Beyrut, 1405/1985.
- DAĞDEVİREN, Alican, *Kur'an'da Sorular ve Cevaplar*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006.
- ed-DARİMİ, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdırrahman (v. 255/869), *es-Sünen*, İstanbul, 1401/1981.
- DAVUDOĞLU, Ahmet, *Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, I-X, İstanbul, 1975.
- DEMİRCİ, Muhsin, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2001.
- Kur'an'ın Temel Konuları*, M.Ü.İ.F.V Yayınları, İstanbul, 2003, 2. Baskı.
- Kur'an'da Toplumsal Düzen*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.
- Kur'an ve Yorum*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006.
- Konulu Tefsire Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006.
- DERVEZE, Muhammed İzzet (v.1984), *et-Tefsiru'l-Hadis*, Beyrut, bty., 2. Baskı.
- DRAZ, Muhammed Abdullah (v. 1958), *En Mühim Mesaj Kur'an*, (trc. Suat Yıldırım), İzmir, 1994.
- Kur'an'a Giriş*, (çev. Salih Akdemir), Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2000.
- DUMAN, Mehmet Zeki, *Beyanü'l-Hak*, I-III, Fecr Yayınevi, Ankara, 2006.
- EBU DAVUD, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak (v. 275/889), *es-Sünen*, I-V, İstanbul, 1401/1981.
- EBU HAYYAN, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Hayyan el-Endülüsî (v. 745/1344), *el-Bahru'l-Muhit*, I-XI, Beyrut, 1412/1992.
- EBU ZEHRA, Muhammed, *İslam Hukuku Metodolojisi*, (terc. Abdülkadir Şener), Fecr Yayınevi, Ankara, 1994, 6. Baskı.
- FAYDA, Mustafa, "Aişe", T.D.V. İslam Ansiklopedisi, II, İstanbul, 1987.
- GÜNEŞ, Arif, *Kur'an-ı Kerim'in Ortaya Çıkış Süreci*, TDV. Yay., Ankara, 2000.
- GÜNGÖR, Mevlüt, *Kur'an Tefsirinde Fikhi Tefsir Hareketi*, Kur'an Kitaplığı, İstanbul, 1996.

- el-HAKİM, el-Hafız Ebu Abdillâh en-Nisaburi (v. 405/1014), *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*, I-IV, Beyrut, bty.
- HAMİDULLAH, Muhammed, (v. 2002), *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1993.
- İBN ABDİLBER, Ebu Ömer Yusuf b. Abdillâh b. en-Nemeri (v. 463/1071), *el-Istıab fi Marifeti'l-Ashab*, I-IV, Mısır, 1939.
- İBNU'L-ARABİ, Ebu Bekir Muhammed b. Abdillâh (v.543/1148), *Ahkamu'l-Kur'an*, I-IV. byy., bty.
- İBN EBİ DAVUD, Ebu Bekir Abdillâh es-Sicistani (v. 316/929), *Kitabu'l-Mesahif*, Daru Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.
- İBN EBİ HATİM, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Razi (v. 327/938), *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, (thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib), I-XIV Beyrut, 1999, 2. Baskı.
- İBNU'L-ESİR, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali eş-Şeybani (v. 630/1233), *Üsdü'l-Gabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, I-V, Kahire, 1970.
- İBN HACER, Şehabuddin Ahmed b. Ali el-Askalani (v. 852/1449), *el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, Mısır, 1939.
- Tehzibu't-Tehzib*, I-XII, Beyrut, 1984.
- İBN HİŞAM, Ebu Muhammed Cemaluddin Abdülmelik Humeyri (v. 218/833), *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I-IV, Beyrut, 1936.
- İBN KESİR, Ebu'l-Fida İmaduddin İsmail (v. 774/1372), *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984.
- Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, (çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1984, I, XVI.
- İBN MACE, Muhammed b. Yezid Ebi Abdillâh (v. 273/887), *es-Sünen*, Daru İhyai'l-Kütübü'l-Mısri, Mısır, 1952.
- İBN MANZUR, Ebu'l-Fazl Cemaleddin b. Muhammed (v. 711/1311), *Lisanü'l-Arab*, I-XV, Beyrut, 1954.
- İBN SA'D, Ebu Abdillâh Muhammed (v. 230/845), *et-Tabakatü'l-Kübra*, I-VIII, Leiden, 1925.
- İSBEHANİ, Ebu Nuaym Ahmed b. Abdillâh (v. 430/1038), *Hilyetü'l-Evliya ve Tabakatu'l-Asfiya*, I-X, Beyrut, 1387/1967.
- KEHHALE, Ömer Rıza, *A'lamu'n-Nisa*, Beyrut, 1982, 4. Baskı.
- KESKİOĞLU, Osman (v. 1410/1989), *Kur'an Tarihi*, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1993.
- KILAVUZ, Saim, *İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985.
- el-KURTUBİ, Ebu Abdillâh Muhammed (v. 671/1277), *el-Cami' li Ahkamu'l-Kur'an*, I-XX, Kahire, 1967.
- MALİK b. ENES, Ebu Abdillâh (v. 179/795), *el-Muvatta*, I-II, Mısır, 1938.
- MEHMED ZİHNİ EFENDİ, *Meşahiru'n-Nisa*, I-II, İstanbul, h. 1294.
- MÜSLİM b. Haccac, Ebu'l-Huseyn en-Nisaburi (v. 261/874), *el-Camiu's-Sahih*, I-IV, Beyrut, 1972.

- en-NESAİ, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (v. 303/915), *es-Sünenü'l-Kübra*, I-VIII, Mısır, 1930.
- en-NEVEVİ, Ebu Zekeriya Yahya b. Şerefuddin (v. 676/1277), *Şerhu Sahihi Müslim*, I-XVIII, Mısır, 1339.
- Şerhu'l-Buhari*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, bty.
- NÖLDEKE, Theodor, *Kur'an Tarihi*, (çev. Muammer Sencer), İlke Yayınları, byy., 1970.
- OKIÇ, M. Tayyib, *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, Nun Yayıncılık, İstanbul, 1995..
- er-RAZİ, Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer Fahrudin (v. 606/1209), *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefatihü'l-Gayb)*, I-XXII, İstanbul, 1308.
- es-SALİH Subhi (v.1398/1978), *el-Mebahis fi Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut, 1968.
- es-SA'LEBİ, Ebu İshak Ahmed el-İmam (v. 427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyan*, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, I-X, Beyrut, 2002.
- SAVAŞ, Rıza, *Hz. Muhammed (s.a.v.) Döneminde Kadın*, Ravza Yay., İstanbul, 1991.
- Raşid Halifeler Devrinde Kadın*, Ravza Yayınları, İstanbul, 1996.
- İlk Dönem İslam Topluluklarında Kadının Konumu*, Tibyan Yayıncılık, İzmir, 2004.
- SOYSALDI, Mehmet, *Nüzülünden Günümüze Kur'an ve Tefsir*, Fecr Yayınevi, Ankara, 2001.
- SUYUTİ, Cemaeddin Abdurrahman b. Ebi Bekir Muhammed (v. 911/1505), *el-İtkan fi Ulumi'l-Kur'an*, I-II, Kahire, 1951.
- Şerhu'l-Buhari*, Riyad, 1998.
- Lübabu'n-Nükul fi Esbab'ün-Nüzul*, Beyrut, 1980.
- SÜLÜN, Murat, ÇELİK Ömer, *Türkiye Kur'an Makaleleri Bibliyografyası*, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1999.
- eş-ŞATİBİ, Ebu İshak İbrahim b. Musa (v. 790/1388), *el-Muvafakat fi Usuli's-Şeria*, I-IV, Beyrut, 1997.
- ŞEN, Ziya, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.
- ŞİMŞEK, M. Sait, *Kur'an'da İki Mesele (Müteşabih ve Nesh)*, Selam Yay, Konya, 1987.
- Kur'an'ın Ana Konuları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2001, 2. Baskı.
- et-TABERİ, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (v. 310/922), *Camiu'l-Beyan an Te'vili Ay'il-Kur'an*, I-XXX, Kahire, 1954.
- et-TİRMİZİ, Ebu İsa Muhammed b. İsa (v. 279/892), *es-Sünen*, I-IV, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- el-VAHİDİ, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed (v. 468/1075), *Esbabü'n-Nüzul*, Mısır, 1968.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi (v. 1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, trs.
- YILDIRIM, Suat, *Ana Hatlarıyla Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.
- Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri*, I-II, Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2006.

- ez-ZEHEBİ, Hafız Şemseddin el-Vadani Muhammed b. Osman (v. 748/1347), *Tecridu Esmâ's-Sahabe*, Daru'l-Mearif, I-II, Beyrut, bty.
- ez-ZEHEBİ, Muhammed Huseyn (v. 1399/1978), *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, I-III, Kahire, 1961.
- ez-ZEMAHŞERİ, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer (v. 538/1143), *el-Keşşaf an Hakaiki't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Viücuhi't-Te'vil*, I-IV, Beyrut, bty.
- ez-ZENCANİ, Ebu Abdillâh (v. 1340/1941), *Tarihu'l-Kur'an*, Beyrut, 1969.
- ez-ZERKANİ, Muhammed Abdülazim (v. 1367/1948), *Menahilu'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'an*, I-II, Kahire, 1953.
- ez-ZERKEŞİ, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh (v. 794/1391), *el-Burhan fi Ulumi'l-Kur'an*, Kahire, 1957.